

tadqiq etishdek foydasiz ishga berilib, adashdilar. Turkistonliklarning ko'pchiligi bu yerda tahsil ko'rganligi tufayli, buxoroliklarga ergashib jaholat va g'afolat botqog'iga botdilar. Oqibatda madaniyat osmonining porloq yulduzi, insoniyat kitobining nurli sahifasi bo'lgan Turkistonni do'st-u dushman oldida uyatlik bir holga yetkazdilar, halokatga mubtalo etdilar" [8:3].

Xullas, qaysi jadid ijodkor ijodiga diqqat qaratmang, barchasida aql, ilm-ma'rifat, axloq-odob, ta'lim-tarbiyadan qimmatliroq meros yo'qligini ming bor takrorlaydi. Shu bilan birga, ma'rifatparvar shoirlarning o'z davridagi ijtimoiy-siyosiy tuzum, uning diniy-mistik ideologiyasi

hukmronligi ostida yashab ijod etganliklari tufayli ularning ayrim fikr-mulohazalarini ro'y-rost aytolmaganliklarini, asl mohiyatini xas-po'shlab bayon etganliklarini hisobga olish zarur [9:82,24].

Turkiston mintaqasida XIX asr oxiri XX asr boshida ro'y bergan ijtimoiy-siyosiy jarayonlar o'lkada zamonaviy fikrlaydigan taraqqiyparvarlarning maydonga chiqishiga sabab bo'ldi. Ularning millatni uyg'otish, jaholatga qarshi kurashish, mamlakatni taraqqiy ettirish yo'lidagi mardonavor kurashi jadidlik harakati nomi bilan tarix zarvaraqlaridan joy oldi. Jadidlar bu harakatda millat fidoyilari sifatida tarix zarvaraqlariga muhrlandi.

Adabiyotlar

1. Қобилов У. Илоҳиёт ва бадият. – Тошкент: “Нихол”, 2008. 39-б.
2. Avloniy A. Turkiy gulisston yoxud axloq. – Toshkent: O'zbek Milliy Ensiklopediyasi, 2004. 82-b.
3. Долимов У. Исхокхон Ибрат. – Тошкент: “Шарк”, 1994. 136-б.
4. Sirojiddin Ahmad. Bahrombek – tarjimon. // “O'zbekiston adabiyoti va san'ati” gazetasi, 2022-yil 3-iyun, 19 (4678)-son. 4-b.
5. Maxmudxo'ja Behbudiy. Tanlangan asarlar. – Toshkent: “Ma'naviyat”, 1999. 279-b.
6. Odob-axloq kitobi / Jadid adabiyoti namoyandalari: M.Behbudiy va boshq. – Toshkent: “Yangi asr avlodi”, 2015. 190-6.
7. Садриддин Айний. Танланган асарлар. – Тошкент: “Фан”, 1978. 336-б.
8. Абдурауф Фитрат. Хинд сайёҳининг киссаси. // “Шарк юлдузи”. 1991, №8. 3-б.
9. Абдурасулов М. Ўзбек маърифатпарвар шоирлари илм-маърифат ҳақида. – Тошкент: “Ўқитувчи”, 1972. 82-б; Очилов М.У. Ўзбек адабиётда одоб-ахлоқ тасвири муаммоси ва унинг янги талқини: Филол. фан. номз.дисс. автореф. – Самарканд: 1997. 24-б.

REZYUME. Maqolada Alisher Navoiy va jadid namoyandalari asarlarida ilm, ma'rifatning targ'ib qilinishi, bilimsizlik jaholatga eltuvchi vosita ekanligi haqida so'z yuritilgan, misollar asosida tahlil qilingan.

РЕЗЮМЕ. В статье говорится о пропаганде знаний и просвещения в творчестве Алишера Навои и представителей Джадида, а также о том, что невежество является инструментом, ведущим к невежеству, и анализируется на основе примеров.

SUMMARY. The article talks about the promotion of knowledge and enlightenment in the works of Alisher Navoi and the representatives of Jadid, and the fact that ignorance is a tool that leads to ignorance, and it is analyzed on the basis of examples.

QARAQALPAQ BALALAR OYIN FOLKLORININ JANRLIQ QURAMI

Q.Biysenbaev – *tayanish doktorant*

Ajiniyaz atundagi Nokis mamleketlik pedagogikalq instituti

Tayanch so'zlar: bolalar folklori, savol-javob, dramatik karakter, so'z va o'yin uygunligi, ijodkorlik, ijrochilik mahorati.

Ключевые слова: детский фольклор, вопросы и ответы, драматизм, гармония слов и игр, творчество, исполнительское мастерство.

Key words: children's folklore, question and answer, dramatic character, harmony of words and games, creativity, performance skills.

Qaraqalpaq balalar oyın folklorınıń kelip shıǵıwında kórkem xalıq awızeki dóretywshiligi dástúrleri tiykar jaratadı. Sóz oyın qosıqları túrkiy xalıqlar, sonıń ishinde qaraqalpaq balalar folklorında óz aldına gárezsiz janr sıpatında áyyemgi dáwirlerden búgingi kúńge shekem janlı halatta saqlanıp kelmekte.

Balalar folklorı xalqımız kórkem awızeki dóretywshiliginiń quramlı bir bólegin qurap, óz aldına bir neshe janrlardı óz ishine aladı. Úlkenler folklorındaǵı qosıq, ertek balalar folklorında perzentlerine maslastırılǵan halda jaratılǵan boladı. Biraq dástan, terme sıyaqlı quramalı ómirlik waqıyalar menen baylanıslı bolǵanı ushın bul janrlar balalar ádebiyatında ushıraspaydı.

Qaraqalpaq kórkem xalıq awızeki dóretywshiliginde «Sóz oyın qosıqları» yamasa «Oyın zawıq qosıqları» atamaları kóbinese soraw-juwap formasındaǵı poeziyalıq qatarlarǵa qarata ayıladı. Balalardıń kórkem oylawınıń jemisi bolǵan bul qosıqlar kólemi jaǵınan hár túrli: uzın hám qısqa bolıp keledi.

Sóz oyın qosıqları balalar folklorınıń óz aldına tariyxıy hám dástúriy xarakterge iye bolǵan janrlarınıń biri bolıp, balalardıń besik dáwiri juwmaqlanıwı menen atqarıla baslanadı. Álbette, bul qosıqlar balanıń jas ózgesheligi menen baylanıslı ayılıp, oylaw hám sóylew qábileti rawajlanıp atırǵan eki-úsh jaslardan baslanadı. Balalar sóz oyın qosıqlarınıń tiykarında qızıqlı soraw-juwap formasındaǵı kórkem sóz qatarları jatadı.

Qaraqalpaq balalar folklorında sóz oyın qosıqlarınıń xalıq arasinan jıynalıw, jazıp alıw hám járiyalanıw jumisları XX ásirniń 30-40-jıllarında baslanǵan. Biraq, bul janr boyınsha búgingi kúńge shekem óz aldına arnawlı jumis

islenbegen. Sóz oyın qosıqları oz aldına janrlıq qásiyetlerge iye. Tili shıqqan, yaǵnıy erkin sóyley alatuǵın sóz mánilerine túsiniwshi hám sorawlarǵa juwap qaytara alatuǵın balalarǵa úlkenler tárepinen ayıladı. Sóz oyın qosıqları dáslep balaǵa úyretilip atırǵan waqıtlarda dialog formasında ayılǵan, sonın ala qosıq teksti tolıq meńgerilgenнен keyin óz aldına erkin aytıw imkaniyatına iye boladı. Sóz oyın qosıqlarında oyın háreketleri de tiykarǵı zárúr elementlerdiń biri saplanadı. Jáne bir ámiyetli tárepi atqarıw processinde málim bir waqt yaki orın talap etilmeydi. Olardı qálegen waqıtta, qálegen orında aytıw múmkin. Janrdıń baslı ózgesheligi, ata-ana menen balanıń dásme-dás juwaplasıwınan ibarat bolsa da, biraq tiykarǵı atqarıwshı birew ǵana boladı [3:57]. Janrdıń jáne bir óz aldına áhmiyetli qásiyeti sóz oyın qosıqları tili jeńil, yadlap alıwǵa qolaylılıǵında. Balalar bul qosıqlardı atqarıp atırǵanda sózler kóz aldına kórinislerdi payda etedi hám ózleri belgili bir obraz xizmetinde atqarıwı múmkin.

Bunnan tisqari balalar oyın qosıqları balalarǵa túsinikli bolıwı ushın ápiwayı hám túsinikli tilde jazıladı. Bul qosıqlarda kóship júriwshi qatarlar kóp ushırasadı. Sóz oyın qosıqları dástúriy qatarlar menen baslanıp, keyingi qatarlarda dáslepki qatarlardıń formasın saqlaǵan halda dawam etiwı kórinedi. Kópshilik qosıqlar bir neshe epizodtan ibarat uzın qosıqlar. Biraq, sonday uzın bolıwına qaramastan balalardıń yadlap alıwına, yadta saqlap qalıwına qolaylı. Uzın qosıq qatarlarına iye bolǵan sóz oyın qosıqlarınıń bánt bólimin anıqlaw qıyn. Tek ǵana uyqasna qarap belgilep alıw múmkin. Sóz oyın qosıqları masnawıy, yaǵnıy ekilik xarakterdegi uyqasqa iye bolıp, mazmunı jaǵınan baylanıslı bolıp keledi.

Máselen:

- Há, Túlkishek, Túlkishek
- Túnde qayda barasañ?
- Mamamniń wyine baraman.
- Mamañ sağan ne berer?
- Eshki sawıp sút berer.
- Eshkisiniń súti joq
- Ílağıniń putı joq.
- Taram-taram et berer.
- Onı qayda qoyasañ?
- Tal túbine qoyaman.
- Iyt áketse qáyteseñ?

- Iyt awzınan alaman
- Batıy xanğa baraman
- Batıy xannıń nesi bar?
- Ushar-ushar qusı bar
- Ushıp ketti hawağa,
- Qaytıp tústi dáryağa,
- Dárya suwın qurıttı,
- Aq shabağın shırttı,
- Bir baydıń jurtında,
- Eki tıshqan urıstı.
- Saqal murtın julıstı.

Qosıq qatarlarında kórinip turǵanınday, dáslep ápiwayı soraw-juwap túrinde baslanıp, turmıshlıq, tariyxıy waqıyalar menen ushılasadı. Bul janrdıń óz aldına ajıralıp turıwshı ózgeshelik tárepi dramalıq xarakterge iye bolıwında. Bunday qosıqlardıń syjeti, mazmunı kúndelikli turmısta bar ápiwayı qubılstan alınadı da, hámmesi birikken qonımlı, kúlkili túrde kóp hádiyselerdın názik sezimler, anıq xabarlar beriledi. Bunday qosıqlar balalar folklorındaǵı oyın-qosıq sıpatına iye bolıp, dramalıq túrge enip baradı [2:28-29].

Sóz oyın qosıqlarınan janrlıq jaqtan ózgeshelik tárepiniń jáne biri onda oyın háreketleri hám oyın elementleriniń paydalanılıwı. «Áwelemen-dúwülemen», «Aq terekpe, kók terekpe», «Bas barmaq, balan úyrek», «Hákke qayda» oyınların bunday sóz-oyın qosıqlarına mısıl etip keltiriwimiz múmkin. Máselen, «Hákke qayda» oyınında balalar eki topaǵa bólinip, qol uslasıp dóńgesip turadı. Oyın basqarıwshısı buyırǵı, kórsetpesi menen birinshi topar oyınshıları ekinshi topar oyınshıları menen qol uslasıp bir ayaqlap sekirip aylanıp júredi.

Birinshi topar: Hákke qayda? – dep soraydı.

Ekinshi topar: Uyasında. – dep juwap beredi.

Birinshi topar: Ne islep atır? – dep soraydı.

Ekinshi topar: Keste toqıp atır. –dep juwap beredi.

Birinshi topar: Kestesi qanday? – dep soraydı.

Ekinshi topar: Alaqanday. –dep juwap beredi.

Birinshi topar: Awzı qaydan? – dep soraydı.

Ekinshi topar: Óte berin bunnan! –dep juwap beredi.

Sóz oyın qosıqları syjeti belgili bir ektek, yaki ápsanalardıń syjetin eske túsiredi. Balalar folklorında bul janrdıń oyın elementleri menen birge kórkem sózdıń áhmiyetide úlken rol oynaydı. Qosıqlardaǵı sózler tuwra mánige iye bolıwı hám turaqlı qatarlardan ibarat bolǵanlıǵı menen ózgeshelenedi.

Sóz oyın qosıqları tárbiyalıq – estetikalıq mánis-mazmunǵa iye, kólemi jaǵınan uzın qosıq qatarlarına iye, dramalıq xarakterge iye, soraw-juwap formasındaǵı kórkem awızeki formadaǵı qosıqlar bolıp, mazmunı, ideya-tematikalıq jaqtan hár túrlilikke iye esaplanadı. Sóz oyın qosıqlarında balalardı sırtqı-ortalıq hám sociallıq turmıs, ayırım tariyxıy waqıya-hádiyseler, ósimlikler dúnyası, haywanat álemi menen tanıstırıw, olar haqqında maǵlıwmatlar beriw maqseti jetekshilik etedi.

Ádebiyatlar

1. Allambergenov K., Qurbanbaev I., Kazaxbaev S. Qaraqalpaq balalar ádebiyatı tariyxı (Oqıw qollanba). -Tashkent: «Tafakkur avlodi», 2020.

2. Курбанбаев И. Каракалпак балалар әдебияты. –Нөкис: «Билим», 1992.

3. Сейдин Амирлан. Айнанайын (Қарақалпақ аялау поэзиясы үлгілері). –Ташкент: «Yangi kitob», 2020.

РЕЗЮМЕ. Мақоллада қарақалпақ халқ оғзаки ијодига, jumladan bolalar folkloriga mansub “So’z o’yin qo’shiqlari” janrining o’ziga xos xususiyatlari, tarixi, lirik va dramatik xususiyatlari xususida fikr yuritiladi. Shuningdek, ushbu janr badiiy xalq oғzaки ijodiyotining mustaqil janri sifatida tahlil qilinadi.

РЕЗЮМЕ. В статье рассматриваются особенности, история возникновения, лирико-драматические особенности жанра «Песни словесной игры», принадлежавшего каракалпакскому фольклору, в том числе детскому фольклору. Этот жанр также анализируется как самостоятельный жанр народного творчества.

SUMMARY. The article discusses the peculiarities, history, lyrical and dramatic features of the genre of "Word game songs" belonging to the Karakalpak folklore, including children's folklore. This genre is also analyzed as an independent genre of folk art.